

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БЕРДНІК І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
(Чернігівський національний
технологічний університет)

ПОГРЕБНЯК С. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
(Київська державна академія
водного транспорту)

УДК 343.2/7:340.15

**ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВОДНИХ РЕСУРСІВ
У ЗАКОНОДАВСТВІ НОВОГО ЧАСУ**

Стаття присвячена висвітленню питань історичного розвитку кримінально-правової охорони водних ресурсів у законодавстві Нового часу. Проаналізовано законодавство у сфері кримінально-правової охорони водних ресурсів на різних етапах його розвитку. Автор зосереджує увагу на розвитку кримінального законодавства про охорону водних ресурсів від часів Стародавнього світу до початку ХХ століття.

Ключові слова: кримінально-правова охорона, законодавство, водні ресурси, Новий час, природоресурсне законодавство.

Статья посвящена освещению вопросов исторического развития уголовно-правовой охраны водных ресурсов в законодательстве Нового времени. Проанализировано законодательство в сфере уголовно-правовой охраны водных ресурсов на разных этапах его развития. Автор сосредоточивает внимание на развитии уголовного законодательства об охране водных ресурсов от времен Древнего мира до начала ХХ века.

Ключевые слова: уголовно-правовая охрана, законодательство, водные ресурсы, Новое время, природоресурсное законодательство.

The article is devoted to issues of historical development of criminal-legal protection of water resources in legislation of new time. The author analyzed legislation in field of criminal-legal protection of water resources in various stages of its development and focused on its development on protection of water resources from ancient world to beginning of XX century.

Key words: criminal-legal protection, legislation, water resources, new time, natural resources legislation.

Вступ. Розвиток науки кримінального права на сучасному етапі передбачає детальне дослідження історії розвитку водних ресурсів. Основною метою при проведенні такого дослідження є виявлення тенденцій у розвитку і зміні законодавства, техніко-юридичних особливостей при конструюванні кримінально-правових норм, а також визначення конкретних періодів, для яких характерні ці особливості. Розглядаючи питання про зародження кримінально-правового захисту водних ресурсів від забруднення, автор повинен чітко визначити сутність кримінально-правового захисту, як виняткових заходів державного примусу, без дотримання яких цивілізоване суспільство взагалі неможливе. Тому автор вважає за необхідне досліджувати зародження кримінально-правової охорони водних ресурсів у давнину.

Постановка завдання. При дослідженні і аналізі генезису кримінально-правової охорони водних ресурсів у законодавстві Нового часу були використані праці М.Б. Булгакова, А.А. Ялбулганова, Г.І. Муромцева, М.І. Васильєва та інших. З урахуванням цього метою написання статті є дослідження генезису кримінально-правової охорони водних ресурсів у законодавстві Нового часу.

Результати дослідження. Коли в суспільстві існують і більш-менш ефективно функціонують інші механізми захисту відповідних правовідносин, кримінально-правовий захист не є виключною мірою і реалізується поряд з іншими видами соціального примусу: «батьківською владою» домовладки, «правом життя і смерті» військового вождя, внутрішньообщинним примусом, релігійними санкціями тощо. «Доправова» свідомість припускає існування таких регуляторів людської поведінки, які діють навіть на несвідомому рівні. Необхідний довгий шлях еволюції, багатовіковий досвід цивілізованого співжиття, щоб дані норми трансформувалися в зовнішню, по відношенню до індивідуальної свідомості, систему правил, правил чужих і часто незрозумілих виконавцю, але цілком безособових, дія яких гарантується державним примусом.

Так само заходи кримінальної репресії спочатку застосовувалися для охорони існуючих у свідомості людей звичаїв і традицій, багато пізніше з'являються протонорми, загальні вказівки органів влади, які нікому не можна порушувати під страхом кримінального покарання. А. Вітфойгель висловив припущення, що найдавнішим зводом таких норм був землеробський сонячний календар, який мав і сакральне значення. Наприклад, розливи річок у стародавніх землеробських областях (Межиріччя, Гангська низовина, Єгипет) описувалися мімами про загибель і воскресіння богів. Подібне ми зустрічаємо у слов'янських племен, де закінчення літнього сонцестояння (Купава або Іванів день у християн) пов'язувалося з початком збиральних робіт. Тоді проводилися водні обряди споріднення стихій [1, с. 56].

Г.І. Муромцев у відомій роботі «Джерела права» зазначав, що правосвідомість тієї епохи була злиною, ще не цілком виділилася з релігійних вірувань, традицій і простих норм моральності. З таких позицій будь-яке порушення, пошкодження природного об'єкта (джерела, річки, озера або навіть моря) розглядалося як проступок проти певного божества, яке обов'язково помститься всій громаді (кровна помста не персоніфікується) [2, с. 27–28].

Цілком визначена санкція за такого роду і подібні проступки – кинути злочинця в річку (варіант, втопити в болоті) і принести жертви водним богам, – ні в кого не викликала сумнівів. Санкції однаково застосовувалися і до простих общинників, і до вождів.

Відгомін цих уявлень ми зустрічаємо в міфології предків. Зокрема, герої російської білини Василь Буслаєв ображає божество легендарного острова Буяна (міфічна прабатьківщина сонячних і водних божеств у слов'ян), Бел-горючий камінь. І богатир гине, спробувавши піднятися над божеством (перестрибнути через Камінь).

Характерно, що і по великій Ясі Чингіз-хана (збірника правових звичаїв кочових племен Центральної Азії та Монголії XII ст.) під страхом смерті заборонялося стрибати через водне джерело, зачіпати ногою мотузковий поріг юрти, вносячи таким чином якусь нечистоту, сміття у води природні і домашні.

Відомо, що стародавні східнослов'янські племена, в'ятичі і радимичі, поклонялися джерелам. Всі відомі поховання цих племен знаходяться поблизу річок і озер. Такий, на-

приклад, могильник XII століття, розташований на території парка-музею «Царицино» (м. Москва, Південний АТ) і багато інших [3, с. 154].

Язичницька свідомість у найбільш кристалізованій формі закріплює ідею спорідненості людини і природи, що знаходить своє відображення в міфології та інших формах знання (астрологія), а також в обрядах «споріднення» з силами природи або «спокутування» за заподіяну шкоду в минулому і майбутньому у вигляді різних жертвоприношень. Дана традиція була перервана християнізацією, але збереглася в аграрних місцевостях (і не тільки в них) у вигляді обрядів, прикмет і інших «прикмет», про які пише Б.В. Єрофєєв.

Значно пізніше, коли люди починають обожнювати свою власну соціальну організацію, з'являються «нові» (соціальні) боги, які «сильніше» порожніх божеств. Тоді освоєння, завоювання природного середовища санкціонується офіційною ідеологією.

Саме в цей період з'являються перші закони, владою держави охороняються речові права певних осіб на конкретні природні об'єкти. Останні в різній мірі залучаються в господарський оборот, набувають товарного значення, але поступово втрачають сакральний зміст. Його сліди у формі фетишизму зустрічаються тільки у представників тих професій, у яких успіх господарської діяльності багато в чому визначається впливом випадкових факторів (мореплавці, мисливці, рибалки, спортсмени та ін.)

Зазначений перехід у народній свідомості ще довго пов'язувався з містичним присвоєнням надприродних властивостей духів відповідного об'єкта його новим господарем (казка про Омелю-дурня, що отримав силу водного божества Рибі-Щуки, про підводні Чудо-гуслі купця Садко або в обрядах скріплення шлюбного союзу водою й інші магичні маніпуляції з водою з «свого», особистого чи общинного джерела).

Держава прагнула врегулювати ці та суміжні відносини рівно настільки, наскільки спірними і небезпечними для стабільності суспільного устрою вони є. А небезпеку становила не «образа» стародавнього водного божества, а суперечка між людьми про право. Тому Руська Правда (XI століття) говорить не про те, як надолужити будувати чи лагодити міст, а про розрахунки між будівельником та замовником [4, с. 150].

Основними джерелами права XI–XIII ст. були звичаї і «Руська Правда» Ярослава Мудрого, яка представляє собою першу з відомих кодифікацій російського права. Стаття 69 «Широкої правди» за крадіжку бобра передбачала штраф у 12 гривень, таке ж покарання, як за вбивство холопа. Якщо були виявлені сліди руйнування нори бобрів або організації лову, за відсутності свідків злочину відповідальність несла селянська громада, на території якої була здійснена крадіжка (ст. 70) [4, с. 159].

У період феодальної роздрібленості князі часто надавали свої володіння в користування монастирям. При цьому в статутних та жалуваних грамотах передбачалась охорона природних об'єктів від посягань із боку інших осіб.

Судебник 1497 не містив правових норм, що регламентують видобуток риби і водних тварин. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що Судебник не змінив «юридичних вірувань і поглядів російського народу, ... а залишив їх такими, якими вони були в Руській Правді та інших пам'ятках колишнього часу; важливих нових законів Судебник в собі не містив, тому одночасно з ним у багатьох місцевостях Росії мала силу Руська Правда і різні статутні грамоти» [5, с. 54].

Таким чином, для даного періоду було характерне таке:

1. Завдяки великій кількості водойм і різноманітних порід риби в них довгий час не існувало потреби у спеціальних заходах правового захисту водних ресурсів.

2. Правові норми, в яких була передбачена відповідальність за незаконне посягання на водні біоресурси, мали свої техніко-юридичні особливості. Ні «Руська Правда», ні інші нормативно-правові акти найдавнішого періоду не знали прийомів нумерації структурних одиниць тексту. Поділ на статті було зроблено видавцями текстів для зручності читання. До теперішнього часу в історичній літературі не склалося єдиної думки щодо кількості статей в списках «Руської Правди», оскільки не завжди було ясно, де починається або закінчується та чи інша стаття. Одним із способів визначення початку і закінчення статей для вчених послужили заголовки, що позначали в російських рукописах початок окремих статей і творів.

3. При конструюванні правових норм, що передбачають відповідальність за незаконні посягання на водні біоресурси, законодавець того часу використовував конкретний спосіб викладу правових норм. Статті починалися зі слів «аже», «а», «аже буде». Для текстів правових актів даного періоду характерне переважання дієслів у майбутньому часі, а також у формі інфінітива і імператива.

Видатний російський юрист Г.Ф. Шершеневич на початку ХХ століття так окреслив становлення писаного (публічного) права: «Початкові збірки народних звичаїв і законів містять і викладають норми в хронологічному порядку їх появи, так як і самі норми створюються казуїстично, залежно від обставин [6, с. 53]. Тільки іноді зустрічається прагнення висунути вперед більш важливі норми, якими, звичайно, є норми процесуальні». Ті відносини, які цілком врегульовані звичаєм, у збірниках не згадуються. Виникає помилкове уявлення, що правове регулювання в даних сферах зовсім було відсутнє.

Наприклад, прийнято вважати, що заповідна охорона водойм сягає часу, коли перед державою постає проблема захисту виключних прав феодалної еліти, серед яких виділяється право полювання (і рибальства). Відповідні території та водойми оголошуються для всіх інших осіб заповідними (забороненими). Перший такий відомий заповідник був заснований князем Володимиром Волинським на території Біловезької Пущі (початок XIII століття). За порушення цих законів державою встановлюється великий штраф, а потім – «покарання, що государ вкаже» (п. 8 гл. III Соборного Уложення 1649 р.). Але у багатьох племен, що знаходяться на низькому рівні розвитку, є окремі об'єкти, доступ до яких мають тільки служителі культу, щоб випадково не потривожити богів і духів.

В епоху християнізації Русі починається боротьба з давніми уявленнями про спорідненість людей і природних об'єктів: по-перше, держава і церква переслідують пережитки язичництва; по-друге, спорідненість припускає право всіх (а не тільки з дозволу власника) користуватися водоймами; по-третє, світські і духовні влади починають господарське використання вод самостійно.

Влада зацікавлена в розширенні господарського водокористування та оголошує ересю всякі інші відносини. Антропоцентричний культ виключає всякі уявлення про спорідненість людини і «неживого «світу».

У міру посилення державної влади виключною державною власністю законодавець оголошує все нові і нові природні об'єкти. Спочатку державною власністю оголошуються всі порожні землі з лісами, надрами і водоймами. Їх передбачалося віддавати у володіння й у власність феодалам у вигляді плати за службу. Саме на захист даного порядку орієнтується кримінальне законодавство Росії XVII–XVIII ст. [7, с. 176].

У той же час з'являються окремі норми про міський благоустрій (про двірників), утилізації відходів міських промислів (про соляні варниці і лазні). Найбільш детально подібні питання розглядаються в указах Петра I про заснування мануфактур, про лісові справи, про суднопластво, в артикулі військовому (1709 р.). У арт. 90 останнього, зокрема, було встановлено покарання за забруднення джерел питної води у вигляді обов'язку винного «вичистити» забруднення і визначено санкції: «жорстоко наказаним бути» [8, с. 5].

Епоха Нового часу, яка характеризувалася становленням справді суверенної і централізованої держави, єдиного ринку, багатуокладної економіки, постійних міжнародних контактів, зажадала більш ґрунтовних кодифікацій, складання докладних спеціалізованих укладень. Предмет правового регулювання виступає в нових умовах підставою для розмежування галузей права, а значить – доцільності застосування тих чи інших методів правового регулювання, тих чи інших заходів захисту у відповідних законодавчих актах.

Але характерно, що і Руська Правда, і Соборне Уложення, і петровські укази розглядають порушення природоохоронних норм, як посягання на інтереси цілком конкретного власника відповідних природних ресурсів (бортника, власника ставу, мисливського угіддя, громади чи скарбниці), тобто як специфічний злочин проти власності, економічних інтересів власника.

У цілому коріння сучасного екологічного права належить шукати не в природоресурсному законодавстві петровської Росії (при всій зовнішній схожості) або законодавстві про

угіддя Московської Русі, а в більш древніх правових звичаях слов'ян, які належать, в свою чергу, до релігійних вірувань про спорідненість всього живого, в культурах різних природних об'єктів.

Природоресурсне законодавство зовсім не тотожне екологічному. Своєрідність останнього, як відзначають дослідники, пояснюється специфічним суспільним інтересом у збереженні та відтворенні об'єктів навколишнього природного середовища, що розглядаються в якості необхідної умови існування соціуму. «Збереження навколишнього середовища, – пише М.І. Васильєва, – це абсолютна життєва необхідність для населення, виробнича потреба для будь-якого виду ресурсозалежної діяльності та рольова, статусна необхідність для держави, що здійснює регулювання у сфері взаємодії суспільства і природи» [9, с. 49].

Поділяючи таке визначення, автор вважає, що законодавство Російської імперії переслідувало будь-які, крім зазначених. Наприклад, Статут благочиння (1762), зведення норм поліцейсько-адміністративного законодавства, містить масу правил про охорону водних об'єктів у містах від засмічення і забруднення, встановлюючи серйозні санкції у вигляді штрафів, тілесних покарань і навіть арешту за їх порушення. Але не важко переконатися, що законодавець переслідує мету вдосконалення адміністративного управління (охорону, фіскальну, містобудівну, розвиток транспорту і мануфактурного виробництва, торгівлю тощо), але аж ніяк не природоохоронні цілі в їх сучасному розумінні.

Так само фрагментарно і казуїстично відбувалося становлення кримінального законодавства про охорону водних ресурсів імперії аж до початку ХХ століття. Бурхливе зростання вітчизняної промисловості в другій половині ХІХ століття супроводжувалося зростанням хижацької експлуатації природних багатств, вирубкою лісів, засміченням та забрудненням річок, винищенням рідкісних тварин. Все це спонукало законодавця встановити кримінальну відповідальність за забруднення водних ресурсів.

У період олександрівських перетворень ХІХ ст. було прийнято всього не менше 300 різних природоохоронних законів. Але законотворча діяльність, очевидно, не відповідала практиці застосування закону, оскільки казенні відомства, приватні промисловці не були зацікавлені в його реалізації, так як воно позбавляло б їх основних доходів.

Гарантією дотримання норм законодавства було б встановлення кримінальної відповідальності за основні порушення у сфері природокористування. Процес реалізації кримінально-правових встановлень і заборон затягнувся більш ніж на 100 років.

Так, ст. 863 Уложення про покарання кримінальні та виправні (у редакції закону 1885) свідчила: «Якщо хто-небудь побудує визнані за законами шкідливими для чистоти повітря чи води фабрику, мануфактуру або завод у місті, або хоча і поза містом, але вище одного за течією річки або протоки, то ці заклади знищуються на рахунок винного, і він піддається арешту на час від семи днів до трьох місяців або грошовому стягненню не більше 300 рублів» [10, с. 78].

Правозастосовна практика, як показує приклад розгляду конкретної такої справи в 1913–1915 р.р. у Володимирській губернії, відчувала на собі сильний вплив панування в ті роки в суспільстві ідеалістичних уявлень про невичерпність природних ресурсів і патріархальних традицій врегулювання спорів про суспільні інтереси.

До останніх відносяться: виплата промисловцями грошей «на чай» місцевим громадам, припинення кримінального переслідування після ремонту або встановлення примітивних очисних споруд на фабриці, виключно висока роль адміністративних органів у вирішенні спорів. Через нерозвиненість інститутів громадянського суспільства тільки держава могла активно протидіяти деградації і знищенню водних ресурсів.

Висновки. Таким чином, кримінально-правовий захист відносин, пов'язаних із використанням вод, застосовувався, якщо прибуток від використання вод перевищував відповідні витрати.

Російська імперія володіла найбільшими у світі природними ресурсами (поступаючись хіба що Британській колоніальній імперії), найбільшими у світі запасами прісної води, джерелами мінеральних і геотермальних вод, тому правляча еліта цілком могла задовольня-

ти свої матеріальні потреби і без удосконалення правового захисту цих багатств, вироблення та реалізації багатьох норм і принципів цивілізованого господарювання, організації ефективного державного екологічного контролю.

Багато в чому ці закономірності продовжували діяти і в радянський період історії Росії. Зберігається їхня чинність і на цей час.

Список використаних джерел:

1. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры / В.В. Емельянов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. – 368 с.
2. Муромцев Г.И. Источники права / Г.И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 27–33.
3. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. Часть 1 [Текст]: учебное пособие / сост. И.Ю. Маньковский. – Барнаул : изд-во Алт. ун-та, 2014. – 246 с.
4. Правда Русская / Т. 2. // Комментарии / Сост.: Б.В. Александров, В.Г. Гейман, Г.Е. Кочин и др.; под ред. Б.Д. Грекова. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1947. – 549 с.
5. Судебник 1497 года // Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV–XV в.в. / Памятники Русского права // Вып. 3 // под ред. Л.В. Черепнина. – М.: Гос. изд-во юрид. ли-ры, 1955. – 408 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья // Е.А. Суханов. – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.
7. Российское законодательств X–XX веков: в 9-ти т. // Т. 3. // Акты Земских соборов. – М.: Юрид. лит., 1985. – 511 с.
8. Булгаков М.Б. Российское природоохранное законодательство XI–нач. XX в.в. / М.Б. Булгаков, А.А. Ялбулганов. – М.: ЛЕГАТ, 1997. – 83 с.
9. Васильева М.И. Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве / М.И. Васильева // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 49–62.
10. Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период [Текст]: учебное пособие / под редакцией Ю.П. Титова, О.И. Чистякова, 1990. – 321 с.

